

PAPER DETAILS

TITLE: XIX. YÜZYIL TÜRK YAZININDA OSMANLI-RUS BARISINA BIR KATKI DENEMESI:

ACÂYIB-I ÂLEM

AUTHORS: Ferhat KORKMAZ

PAGES: 56-69

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/265438>

Ferhat KORKMAZ*

XIX. YÜZYIL TÜRK YAZININDA OSMANLI-RUS BARIŞINA BİR KATKI DENEMESİ: ACÂYİB-İ ÂLEM

Öz: Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ilk ilişkiler XV. Yüzyılda III. Ivan döneminde ticari nedenlerle başlar. Değişen jeopolitik ve jeostratejik dengeler dolayısıyla XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlayan Osmanlı-Rus ilişkileri, Bolşevik ihtilaline kadar neredeyse sürekli bir savaş şeklinde devam eder. XIX. yüzyılda ise bu çatışmalar zirve noktasına ulaşır, neredeyse yirmi yılda büyük bir savaş yapılır ve tarifsiz acılar yaşanır. Özellikle Rusların Osmanlı Devleti içinde yaşayan azınlıkları isyana teşvik etmesi, Osmanlı birliğini parçaladığı gibi bozulan ilişkinin temel gerekçesidir. Kırım, Balkan ve Kafkas coğrafyası zemininde meydana gelen bu savaşlar, milletlerin edebiyatlarına, kültürlerine ve sanatlarına önemli ölçüde yansır. Türk kültür ve edebiyat tarihinde Rus kültürü ve coğrafyası, ilk defa milletler arası hoşgörü ve barış temelinde, Ahmet Mithat Efendi'nin 1882'de yazdığı *Acâyib-i Âlem* romanında ele alınır. Roman, konu ve teması bakımından cesur olduğu kadar, ulusların kaynaşması ve barışın tesisi noktasında öncü kimliğiyle dikkat çeker. Çalışmamızda XIX. yüzyılda yazılmış bu Türk romanından hareketle Osmanlı-Rus devlet ilişkileri, insan ilişkileri, ekonomik ve demografik yapı, tarihi ve kültürel izler vs. bakımlardan Rus coğrafyası incelenecektir. Çalışmamız, arkeolojik bir araştırma hüviyetinde olup XIX. yüzyıl Türk romanında Rus algısını saptamak ve Rus imgesinin oluşum koşulları üzerinde araştırma yapma amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Mithat Efendi, Roman, Acâyib-i Âlem, Seyahat, Türk, Rus.

AN EXAMINE FOR PEACE BETWEEN OTTOMAN AND RUSSIAN EMPIRE IN XIX. CENTURY TURKISH LITERATURE: ACÂYİB-İ ÂLEM

Abstract: First relationships between Ottoman Empire and Russia starts with the commercial reasons in XV century at III. Ivan's era. Ottoman Empire-Russia relationships starting to break down because of changing geopolitical and geostrategic reasons from XVII. century constantly proceed with the wars until Bolshevik revolution. These conflicts reach to a summit in XIX. century. They make a big war nearly every twenty years and indefinable pains are experienced. The encouragement of Russia for the rebellion of minorities living in Ottoman Empire is especially the main reason of the wars. These wars that occur in Crimea, Balkans and Caucasus region are significantly reflected to the literature, culture and art of these nations. The Russian culture and geography are firstly handled on the basis of tolerance and peace between nations in Turkish culture and literature history with *Acâyib-i Âlem* written by Ahmet Mithat Efendi in 1882. The novel which is written just after the war of 93 attracts attention with its leading identification about the construction of peace and merging of nations as much as it is bold in terms of its theme. In our study, Russian region will be examined in terms of Ottoman Empire-Russia relationships, human relationships, economic and demographic structure, historic and cultural trace etc. by that Turkish novel written in XIX century. Our study has the characteristics of an archeological investigation and the aim of our work is to determine Russian perception in XIX. century Turkish novel and to make an examination on the formation conditions of Russian image.

Key Words: Ahmet Mithat Efendi, Novel, Acâyib-i Âlem, Journey, Turkish, Russian.

* Yrd. Doç. Dr.; Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; ferhat.korkmaz@batman.edu.tr

1. Giriş:

Ahmet Mithat Efendi'nin romanları, yabancı kültürlerle yeni açılmış olan bir ülkede bir mektep ve seyahat rehberi gibidir. 1882'de yayımlanan *Acâyib-i Âlem* romanı, gezi kitaplarından yararlanmak suretiyle kaleme alınır. Bu durum romandaki mekânların canlılığına zarar verse de yazarın dönemin tedavüldeki bilgi ortamından yararlandığını gösterir. Ahmet Mithat Efendi, romanı kuvvetli bir kitabî bilgiye dayanarak yazar. *Gürcü Kızı yahut İntikam* romanında Kafkas coğrafyası, Batılı bir şirketin temsilcisinin izlenim ve gözlemlerine dayanılarak kaleme alınır. *Paris'te Bir Türk'te* Paris¹, *Rikalde yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*'nde Kuzey Amerika, yazarın bizzat gördüğü yerler olmadığı halde oraları sanki görmüş de kaleme almış izlenimi verir.

Türk edebiyatında Rus coğrafyasının mekân olarak ele alındığı ilk roman olan *Acâyib-i Âlem*, Türk-Rus dostluğunun tesis edilmesi bakımından önemli bir eserdir. 93 Harbinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir Osmanlı-Rus savaşı yoktur. Elbette romanın Türk-Rus savaşlarını kestiği veya sona erdirdiği kolaycılığına ve iddiasına varmak gibi bir amacımız yok. Ancak Türklerin Rus kültür ve yaşamı hakkında bu roman vasıtasıyla bilgi edinmesi ve bunun ilk olarak kitle kültürüne açılması, XIX. yüzyıl ortamı açısından son derece dikkate değer bir hadisedir. Özellikle de roman, Türk toplumundaki olumsuz algının yok edilmesine yönelik bir deneme de sayılabilir.

Ahmet Mithat Efendi'nin 1889'da Stockholm'de düzenlenen Müsteşrikler Kongresine Türkiye'yi temsilen gitmesi sırasında Rus araştırmacı Olga Sergeevna Lebedeva ile tanışması ve dostluk kurması sayesinde Rus edebiyatından yapılan çeviriler belli bir oranda artmıştır. Nitekim 19. yüzyıl sonlarında yayımlanan *Şükûfe-i İstiğrâk* adlı dergide Olga Lebedeva, tarafından şiir çevirilerinin (Lermontov'a ait şiirler) bulunduğu tespit edilmiştir (Kolcu 1999). Dolayısıyla Ahmet Mithat Efendi'nin bu romanıyla yepyeni bir âlemi Osmanlı toplumuna sunduğunu belirtmek gerekir.

Romancı, eserine “romanın bilim üzerine bina edilmiş olduğu”² epigrafiyla başlar. Romandaki mekânı ilgilendiren episodlarla öteki güncel bilgilerin gerçekliği üzerine diyalojik bir gönderme olan epigrafın yalnızca “illusion principle” açısından değerlendirilmemesi gerekir. Türk romancılığının üretken isimlerinden olan Ahmet Mithat Efendi, Türk edebiyatının bir anlamda Jules Verne'idir. Ama onda bilimkurgu sınırlıdır; en azından bu romanın böyle bir yönü yoktur. O, daha çok etrafında bulunan

¹ Ahmet Mithat Efendi, 1889 yılında Paris Ekspozisyonuna katılır. *Paris'te Bir Türk* bu tarihten önce yazılmıştır.

² “Esası fûnûn üzerine mübteni bir hikâyedir.” (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 2)

gerçekliklerden hareket eder. Nitekim pek çok yazısında romanın realist olması gerektiğini vurgulamıştır.

Romanın iki seyyahı olan Suphi ve Hicabi İstanbul'dan hareket ederek Odessa, Balta, Mykolaiv, Moskova ve Petersburg şehirleri ve Kolguyev adasını ziyaret ederler. Söz konusu mekânlar, dönemin Rusya'sının toprakları içinde yer alır. Romandaki anlatıcı, Tanrısal bakış açısını kullanarak yahut kahramanlarının gözlemlerini vererek adı geçen şehirlerin sosyal, kültürel, demografik, ekonomik ve tarihi özelliklerinden bahseder. Romanın temel bildirisi, neredeyse üç yüzyıl boyunca savaşıyan iki ulusun birbirini tanıması arzusudur (Korkmaz 2010: 500). Bununla birlikte romanı asıl amacından uzaklaştıran bir yorum alanına sokmak da doğru olmayacaktır. Romanlarında verdiği pek çok coğrafya bilgisi ve bilimsel gelişme/yenilikler, esasında onun "Hâce-i Evvel" oluşu ve dolayısıyla didaktik yönünün yansımasıdır. Romanda bilim üzerine değerlendirme yapma gayretinin yanı sıra, Türk toplumuna Rus toplumunu tanıtmaya gayreti de bulunur. Savaş meydanlarında bir araya gelmiş bu iki ulus, çeşitli yönleriyle ilk defa sivil bir alanda –kurgusal da olsa- aynı ortamda bulunurlar. Romanda ana karakterler bakımından Türk, İngiliz ve Rus kahramanlar bulunur.

2. İstanbul'dan Odesa'ya

Romanın asıl kahramanı Suphi'dir. Ona hayranlık besleyen Hicabi'yle kuzey kutbuna yolculuk yapmayı planlar. Gezisini sağlayacak parayı, böcek ve çiçek koleksiyonu ile kütüphanesinde bulunan kitapları satarak temin eder. Bir bilim ve tabiat meraklısı olan Suphi'nin aklını bozduğu düşünülür. Oysa fikirleri kendi döneminin çok ilerisindedir. Suphi'nin kitaplarını bir Mısır Paşazadesine satması ile koleksiyonlarını İngiliz'e satması arasında hiçbir fark yoktur. Romancının bunu son derece normal ve esasında kârlı bir ticaret olarak göstermesi, kendi dönemi için son derece olağandır. Fakat bu durum zamanla bir suiistimal aracına dönüşmüş ve dolayısıyla Doğu'dan Batı'ya taşınan sayısız değerın önüne geçilememiştir. Şüphesiz ki Osmanlı coğrafyasına ait bu eserlerin Batı'ya para karşılığında satılmasında, Batı'yla şok edici düzeyde birdenbire karşı karşıya kalan bir toplumun savunma mekanizmalarının işlerliğini henüz kazanmaması etkilidir. Suphi, ticaretten elde ettiği 1600 liranın seyahat için yeterli bir para olduğunu düşünür. Keşif meraklısı bir insan olmasından ötürü, Rusya, Sibiry ve İskandinav ülkelerine yapacağı geziyi önüne açtığı haritalarla tasarlar.

Ahmet Mithat Efendi'nin Rusya'ya hiçbir zaman seyahati olmamıştır. Onun da tıpkı kahramanı gibi önüne harita açarak romanını yazdığını ve geniş coğrafyaları içeren pek çok romanını yazarken tarihi ve coğrafi eserlerden yararlandığını biliyoruz. Nitekim Emel Kefeli (2006), Sema Uğurcan (2007) ve Orhan Okay (1975) onun *Rehnüma-yı Seyyahin* ve *Bedeker* gibi yolcu

kitaplarından etkilendiğini ifade etmişlerdir. Buna rağmen, kahramanlarını “kuzeye, kuzeye” diyerek Rusya’ya seyahat ettirmesi kendi dönemi için son derece dikkate değerdir. Bu tasarım, kadim Doğulu bakış açısını değiştirecek bir öneme haizdir. *Kafkas* romanında 93 harbinden bahseden ve yenilgi üzerine tasarladığı epik romanını yarıda kesen anlatıcının Rusya’ya bir barış yolculuğu yaptırmayı tercih ettirmesi uluslararası kamuoyunun ihtiyaç duyduğu barışçıl çabaların bir neticesi olmalıdır.

Suphi, gezisi için neden kuzey ülkelerini tercih ettiğini şöyle açıklar: “Acâyib-i âlem asıl fennî bir nokta-i nazardan bakılarak temaşa edilebileceğini anladım.” (Ahmet Mithat Efendi, 2000a, 250) Batı ülkelerine de yakın olması sebebiyle Kuzeybatı Rusya’yı tercih eden Suphi’ye arkadaşı da eşlik edecektir. Kuzey ülkelerinde yaşayan insanların sıcak memleketlerin aksine tabiatla mücadele etmek ve onu yenmek için çabaladıklarını ve bunun kültür ve yaşam tarzlarına yansıdığını anlatan Suphi, Kuzey ülkelerini bu bakımlardan da ilginç bulur. Roman kahramanları, Rusya gezisi için sahip oldukları büyük meblağlardaki paralarını uluslararası bankalara yatırır. İslâm coğrafyasında o güne dek egemen olan yardım almak ve misafirlikte bulunmak suretinde cereyan eden seyahatler nedeniyle Hicabi’nin ailesi bu seyahate temkinle yaklaşır ve geleneksel bir anlam yükler: “Seyyah denince onlar ceylan derisi sırtımızda, külâh başımızda Buharalılar kıyafetine girerek memleketten memleket, tekeden tekkeye sürüp gideceğiz zannediyorlar.” (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 256-257) Dolayısıyla akçe kuvvetiyle cereyan edecek bu gezi modern gezi formundadır. Nitekim Suphi ve Hicabi’nin Odesa’da ziyaret ettikleri okul ve okulun botanik bahçesinin müdürü, Osmanlı vatandaşlarının Odesa’ya ya işçi olarak ya da Petersburg’a yolculuk eden memur şeklinde geldiklerini, turistik amaçlı gelen hiçbir Osmanlı vatandaşının bulunmadığını ifade eder (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 256-257).

Suphi ve Hicabi, bir İngiliz şirketinin gemisi için bilet alırlar. Mart ayı başlarında bindikleri gemi Bahçekapısı’ndan Odesa’ya hareket eder. 1867 yılındaki bu hareket sırasında İstanbul’a kömür yüküyle gelen gemi Odesa’dan tahıl alarak yine İngiltere’ye dönecektir.³ Gemi uzunca bir süre İstanbul’da beklemek zorunda kalır. Çünkü 1867 yılının kışında Odesa limanı donmuştur ve seyyahlarımızın bineceği gemi de bu yüzden limanın uygun hale gelmesini beklemektedir.

Geminin Odesa limanına yanaşması sırasında Suphi ve Hicabi buraya büyük bir hayranlıkla bakarlar. “İstanbul’un onda biri” büyüklüğünde ifadesi ilk teşhisleridir. Geniş bir limanın bulunduğu Odesa şehri, kargir binaları, yedi sekiz kışla, üç-dört hastane ve ileri gelenlerin gayet muntazam yapılmış evleri seyyahları büyüler. Hatta romancı Kırım Savaşı sırasında limandaki Rus

³ Sureiya Faroqhi (1998) de Odesa limanının Rus çarlarınca tahıl ticareti için kurulduğunu belirtmiştir (s.248).

donanmasını yıkmak üzere gelen İngiliz ve Fransız güçlerinin şehre ateş etmekten sakındığını ve sadece Rus askeri hedefleri gözettiğini ifade eder. Hatta İstanbul'a yapılan fetih girişimlerinde şehrin topa tutulmasına rağmen Ayasofya tahrip edilmemiştir. Romancı XIX. yüzyılda birbiriyle savaşan ülkelerin sivil mimari özelliği gösteren hedefleri vurmaktan sakındığını gösteren bir anlayışın egemen olduğunu bildirir: "âlem-i medeniyette yalnız bir milletin değil umum ebnâ-yı beşerin müştereken muhafazasına mecbur olacakları mertebelerde kıymettar birtakım şeyler vardır ki onlara dest-i tahribi uzatmak âdeta cinayettir." (Ahmet Mithat Efendi, 2000a, 278-279). Medeniyetin her zaman ilerleyici bir yönü olduğunu vurgulamak elbette yanlıştır. II. Dünya Savaşı sırasında Alman kentlerindeki pek çok sivil ve dini mimari şaheserleri tahrip edilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında yazı yazan bir Türk romancısının yaklaşımı II. Dünya Savaşı'nın taraflarından daha evrensel ve medeni bir yaklaşımı barındırır. Bu anlamda insanlık tarihinin barbarlık serüveninin eski zamanlara ait olduğunu iddia etmek taraflı ve gerçeklikten uzak bir yaklaşımdır.

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki *Acayib-i Âlem* romanında Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı okuru için yabancı şehirleri tasvirleriyle görselleştirmiştir. Odesa'ya varan Suphi ve Hicabi'nin gözlemleri, son derece realisttir. Limandan şehre girmek için 200 basamak uzunluğundaki merdiveni çıkmak gerektiği, Duce de Richelieu'nun tunçtan yapılmış bir heykelinin bulunduğu ve şehri asıl imar edenin Richelieu olduğunu bildirir. Söz konusu merdivenler bugün Potemkin adıyla anılır. Romanda verilen bilgiye göre, 1818 yılında yapılan Richelieu ve Ziraat Mektebi adında iki büyük okul bulunur. Odesa'da yirmi beş bin kitabı bulunan kütüphaneden büyük övgüyle söz edilir. Roman kahramanları Ziraat mektebini merak edip ziyaret ederler. Buradaki seralara ve ürün çeşitliliğini artırmak için yapılan faaliyetlere hayran kalırlar ve İstanbul'da da bunun yapılabileceğini düşünürler. Öteden beri süren, Türkiye ve Rusya arasındaki yaş meyve sebze ticareti konusunda görüş alışverişinde bulunulur. Turfanda sebze ve meyvelerin Rusya'ya çok pahalı geldiğini söyleyen okul görevlilerine Suphi, esasında Osmanlı çiftçisinin zarar ettiğini ve araçların daha çok kâr sağladığını ifade eder (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 284). Okul yetkilileri Suphi ve Hicabi'yi büyük bir nezaket ve misafirperverlikle karşılarlar. Odesa'daki bir okul görevlisi St Petersburg'taki Şark Dilleri Mektebi'nde öğretmenlik yapan bir kardeşinin bulunduğunu ve kendisini ziyaret etmelerini teklif ederler. Suphi, arkadaşı Hicabi'ye Rus ahlâkı konusunda son derece övücü sözlerle bilgi verir: "Asıl Rus kavmi hakikaten pek misafirperver, pek mültefit bir kavim olduğu gibi Avrupa terbiyesini aldıktan sonra nezaketleri bir kat daha artmıştır." (Ahmet Mithat Efendi, 2000a, 285)

Odesa limanı kazılırken bulunan arkeolojik kalıntılardan oluşan sit alanı, Mykolaiv ve Stumosi taraflarındaki müze, şark dilleri okulu, dünyanın

pek çok farklı yerlerinden getirtilen tohumları yetiştirmek üzere kurulan başka bir ziraat mektebi, 363 dükkânı bulunan buğday pazarı, kiliseler ve bira fabrikaları roman kahramanlarının dikkatini çeken Odesa kentindeki öteki yapılardır.

Suphi ve Hicabi Odesa'dayken Tatarların yaşayış ve kültür olarak Ruslara göre geri kaldıklarını gözlemlerler. Rus okullarında okuyan Tatarların Ruslaştığını düşünen Suphi, Tatarlara Rusçayı ihtiyaçları kadar öğrenmeleri ve kendi dillerini de bir edebiyat dili haline getirmelerini tavsiye eder. Ancak konuştuğu Tatarlarda ümitsizlik ve isteksizlikle karşılaşınca bu teşebbüsünü derinleştirmekten vazgeçer.

Suphi Fransızca, Hicabi ise Almanca bilmektedir. Rusya'nın okul tahsili görmüş kişilerinin bu Batı dillerine ilaveten İngilizceyi de bildiklerini gören iki arkadaş, Rusça öğrenmek gerektiği düşüncesini benimserler. Bu çerçevede Almanca, Fransızca ve Rusça karşılaştırmalı kitaplar edinerek çalışmaya başlarlar. Rus milletin konuşmasına da dikkat eden Suphi ve Hicabi kısa sürede kendilerine yeterli olacak Rusçayı öğrenirler ve tercüman külfetinden kurtulurlar.

3. Odesa'dan Moskova'ya

Odesa'dan ayrılan iki seyyah arkadaş, kuzeye olan yolculuklarını sürdürürler. Romancı, Balta şehrinin Odesa'ya 130 mil uzaklıkta bulunduğunu bildirir. Yol üzerinde bulunan Tiraspol kasabasının 5-6 bin nüfusuyla görülmeye değer bir yer olmadığını iki arkadaşın aralarında müzakere ettiğini ifade eder. Suphi ve Hicabi Balta kasabasında bir süre bulunurlar ve burada Kafkasya'daki bir ziyaretinden dönen Prensesle karşılaşır. Prenses iki Osmanlı'yı kendi meclisine davet ederek dostça davranır. Romanda prensesin adı verilmez. Yalnızca eşini iki yıl önce kaybettiği, Tiflis'te büyükçe bir çiftlik alarak sürekli buraya geldiği ve seyahatten hoşlandığı ifade edilir. Kendisi için Elisabethgrad'a (Kirovohrad) gidecek olan ve yeni yapılan trene bu iki Osmanlı seyyahı da alır. Prenses konuklarını ağırlarken özellikle Suphi Bey'in Fransızcaya olan hâkimiyetine hayran kalır. Prensesle Suphi beraber bulundukları müddetçe Fransızca konuşurlar. Prenses Osmanlıların da kendileri gibi Avrupa dillerini öğrenmeye istekli olduğunu görünce bunun kendi milletlerine özgü bir durum olmadığını anlar. Suphi, Rus ailelerin küçük çocuklarına henüz dadı kucağındaiken yabancı bir dil öğrettiklerini ve bunun yabancı dil öğrenmek açısından daha başarılı bir yöntem olduğunu vurgular.

Seyahatin güzergâhı konusunda romanda önemli çelişkiler bulunmaktadır. Mykolaiv ve Elisabethgrad arasında 70 kilometrelik bir mesafe bulunduğu ifade edilir. Oysa Elisabethgrad ile Mykolaiv arası 183

kilometredir. Odesa'dan Elisabethgrad'a gitmek için yolun epey uzatıldığı görülmektedir. Tiraspol ve Balta söz konusu yol güzergâhı üzerinde olmamalıdır. Netice olarak, yazarın elindeki rehber ve haritalar kendisini yanıltmış olmalıdır.

Prenses ve Suphi tren yolculukları boyunca Osmanlı kadınları ve kadın hayatıyla ilgili konuşurlar. Prenses, kendisinin dikkatini harem konusunun çektiğini söyler. Hicabi buna karşılık, Türklerin birbirlerinin haremi görmediklerini, kaldı ki bu konuda eser yazan şarkiyatçıların haremi nasıl gördüklerini sorar. Roman kahramanı, harem inancının hayal ve rüyalarından ibaret birtakım şişirmeler olduğunu ima eder (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 306).

Prenses Mykolaiv'de konuklarının onuruna bir yemek tertip ettirir. Yemekte genç Osmanlı seyyahlar, İngiliz seyyah kız olan Miss Haft ile tanışır ve böylelikle Miss Haft romanın ana karakterler dizgesine yerleşir. Anlatıcı, gezginlerinin gözünden kısa bir Mykolaiv şehir tasviri de yapar: "Mykolaiv, Balta kasabasının üç mislinden ziyade büyük bir şehir olup sokakları vasi ve her sokak vaktiyle dikilip şimdilerde eflâke ser çekmiş olan ağaçlarla müzeyyendi. Vakıa hanelerinin ağılebi bir katlı ise de hemen her hane gayet vasi bahçeler ile muhat olduğu cihetle lâtif bir hey'et-i umûmiyye teşkil eder." (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 308)

Prenses Elisabethgrad'a vardığında kendisini törenle 200 süvari karşılar. Anlatıcı Elisabethgrad'ın Rus orduları için bir süvari merkezi olduğunu ve kentin öneminin bundan ileri geldiğini bildirir. Prenses, milletin değerlerine bağlı bir insan olarak yansıtılır. Elisabethgrad'da bulunan ve Rus tarihindeki büyük şahısların anıt mezarlarını ziyaret eder. Anlatıcı bunlara Tumulu dendiğini bildirir. Suphi ve Hicabi Beyler de anıt mezarları ziyaret ederler. Böylelikle Elisabethgrad çevresindeki Açutka, Petrikovka ve Aleksandra köylerini dolaşırlar. Geceyi Açutka'da geçirirler. Tatarlara ait kurganları da ziyaret ederler. Kurganların Tatarlar tarafından eve dönüştürüldüğünü belirten anlatıcı, Yunan göçmenlerinin de bu kurganlarda kaldığını bildirir. Miss Haft kurganlardan çıkan tarihi eşyaya sahip olmak istemişse de Rusların yaptırdığı müzeler nedeniyle artık bu tür eşyalara rastlanmadığı ve çoğunun müzede olması sebebiyle bu isteği yerine gelmez. Romancı, yeri geldikçe modern Rus mimarisinden övgüyle söz eder (Ahmet Mithat Efendi, 2000a, 314).

İki Osmanlı seyyah arkadaş ve onlara sonradan katılan İngiliz kızı Miss Haft'ın bir sonraki durakları yine bugünkü Ukrayna sınırları içinde yer alan Kremençug kentidir. Romancı, kentin nüfusunun 25 bin civarında olduğunu ve Dinyepr nehri kenarında kurulduğunu belirtir. Buradan hareket eden genç seyyah kafilesi, Poltava'ya doğru yol alırlar. Yol üstünde Homelnik, Piçandi,

Bonyakovka, Reşetlovka ve Kurlikon köylerinde ihtiyaçlarını karşılayıp konaklarlar. Bu yolculuklarını faytonla yaparlar. Dinyepr nehri ile ilgili söylenceleri hep beraber dinlerler. Dinyepr nehrinin şelaleleri, adalarındaki yılanlar ve balıkçıları anlatılan hikâyelerin temel unsurlarıdır. Poltava'ya ulaşan seyyahlar için Prens yine misafirperverliğini göstermiştir. Gerek emirlerine verdirdiği yüzbaşı ve gerekse öteki mahalli kuruluşlar seyyahların her türlü işlerinde yardımcı olacaktır. Poltava'ya ulaşan genç seyyahlar, burada İsveç Kralı XII. Şarl'ın Rusya mağlubiyeti üzerine konuşurlar. Demirbaş olarak bilinen XII Şarl'ın Bender'de Osmanlı devletini Rusya muharebesine sokabilmek için entrikalar çevirdiğini ve emrine verilen askerlerle kavga ettiğini anlatır. Poltava savaşının yapıldığı meydanda gezen seyyah arkadaşlar, burada Rusların bu galibiyetine binaen demirden inşa ettirdikleri anıtı temaşa ederler. Miss Haft burada dünya barışı üzerine arkadaşlarına görüşlerini açıklar. Batı'daki yazının öteki millet ve medeniyetlere sürekli kin ve nefret enjekte ettiğini, esasında bu kitaplara inanmamak gerektiğini ifade eder. Batı'nın kin ve nefret edebiyatına inanmayan Miss Haft, bütün savaşların nedeninin bu türden yayınlar olduğunu vurgular: "İsveç balıkçılarını buraya getirip Rus balıkçılarıyla boğaz boğaza boğuşturmak kabil olur muydu?" (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 323) Burada dikkati çeken çok önemli bir husus da Miss Haft'ın oryantalist klişe ve söylemlerin daima karşısında durmasıdır. Şüphesiz ki bir İngiliz olan Miss Haft'ın bu şekilde düşünmesi, kendi dönemi açısından da onu daha ileri bir noktaya taşır.

Seyyah arkadaşlar, Harkov (Kharkiv)'a ulaşırlar. Anlatıcı, Harkov'un Rusya'nın en önemli kentlerinden olduğunu, 55 bin nüfusa sahip olduğunu, bir ticaret merkezi olduğunu ifade eder. Harkov'da 1804'te kurulan Üniversitenin Avrupa'nın ileri gelen üniversiteleri arasında yer aldığını ve 500 öğrencisinin bulunduğunu belirtir. Yazar, Harkov'un doğal güzelliklerinden övgüyle söz eder. Yazar, seyyah arkadaşlar için Prens tavassutuyla verilen onur yemeğinde, Rus asilzâde sınıfının kumar tutkusuna sahip olduğunu ileri sürer. Kumar meclislerinde çok yüksek para ve servetin öne sürüldüğünü; bu durumun Osmanlı asilleri için geçerli olmadığını ifade eder. Asil kesimin Rusya'da para harcamada çok cömert davrandığını vurgulayan yazar, Harkov'da kendi onurlarına verilen yemeğin 20 bin rubleye mal olduğunu dahi belirtir. Anlatıcı, Harkov tiyatrosundan "hanende ve sazende"lerin de (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 330) geceye neşe katmak için getirtildiğini belirtir. Miss Haft savurganlık ve kumarın olduğu meclislere karşı olduğunu ifade ederek bu durumun asıl sebebinin feodal yapıdan kaynaklandığını dile getirir. Özgür fikirli olan Miss Haft, 80 milyonluk Rus halkının 80 asil ailenin elinde esir olarak bulunmasını, israf ve savurganlığın asıl sebebi olarak görür (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 331). 1867 yılında yapılan bu yolculukta toplumsal eşitsizlik ve gelir adaletsizliğiyle feodaliteye dikkat çekilmesi, romancının Rus toplumunu doğru okumasına bağlanabilir. Genç seyyah arkadaşlar Harkov'da

bulunan Mecusi tapınağını ziyaret ederler. Asya'daki Mecusilerin bu tapınağı ziyarete geldiğini vurgular. Seyyah arkadaşlar, Mecusi tapınağını gezmek istemişlerse de Rahipler buna yanaşmamışlar. Miss Haft, bu durumun Hristiyan misyoner ve Cizvitlerin daima Mecusilerin dinlerine alaylı bir yaklaşım göstermelerinden kaynaklandığını ifade eder.

Harkov'dan ayrılan genç arkadaşlar, Kanavber ve Ural'dan geçerek Orel kentine varmışlardır. Orel'de gezdikleri Rus evinde gördükleri ikonlar karşısında Miss Haft şaşırır. Evin her odasında benzer resim ve ikonlar vardır. Rus rehber burada ikamet etmektedir. Rehber, bunun Rus kültür ve inancının bir parçası olduğunu ve bütün Rus evlerinde bu türden ikonların olduğunu anlatır. Rehber, aynı zamanda bir mujiktir.⁴ Seyyahlar, hâlâ efendisinin emrinde çalıştığını görünce şaşırırlar. Mujik, efendisinin hizmetine gönüllü olarak devam ettiğini ifade eder. Anlatıcı, Rusya'da feodalitenin henüz çok güçlü olduğunu ve Rus toplum yapısının feodal düzende yaşadığını vurgular. Çar II. Alexander tarafından kaldırılan serfliğin henüz topluma mal olmadığını ve serflik müessesinin tüm insanlık dışı muamelesiyle devam ettiğini aktaran yazar, serflerin gerçek özgürlüğüne kavuşması için birkaç kuşağa ihtiyaç duyulduğunu vurgular (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 340).

Gezginler, Tula şehrinin büyük bir şehir olduğunu, silah fabrikasıyla meşhur olduğunu müşahade edip şehrin 1712'de Büyük Petro tarafından inşa edildiğini öğrenirler. Tula'daki kuyumcular çarşısından Rus süsleme sanatının bir parçası olan sigara kutusu ve semaver alan genç seyyahlar, bunları yakınlarına hediye etmeyi düşünmektedirler. Tula'da bir süre ikamet ettikten sonra Serpukhov'a giden seyyahlar buradaki postanede telgraf vasıtasıyla Balta'da tanıştıkları Prensesle haberleşirler. Genç seyyahların dikkatini çeken bir husus da postanede telgraf çekilirken görevlinin aldığı tavidir. Buradaki görevli âdeta kralın karşısındaymış gibi bir tavır almaktadır. Daha önce de Çar ismini duyan Rus yüzbaşının selama durması bu türden Rus toplumundaki güçlü ve canlı hiyerarşik yapıya bağlılığı gündeme getirir. İngiliz ve Osmanlı seyyah arkadaşlar bu tavır karşısında şaşırırlar.

4. Moskova

Genç seyyah arkadaşlar Tula ve Serpukhov kentlerini geçerek Moskovo'ya ulaşırlar. Mart sonu ile Nisan başlarında cereyan eden bu gezi, büyük bir zevkle sürdürülür. Amaç Rusya'nın doğal ve tarihi güzelliklerini müşahade etmektir. Türk romancılığının Paris'ten sonra ulaştığı ilk büyük kent olan Moskova, bütün ihtişamıyla bu gezginci arkadaşların gözlerini kamaştırır. Anlatıcı, seyyahların Moskova'ya varmasından sonra şehrin kısa bir tarihini verir. Anlatıcının verdiği bilgilere göre, M.Ö. 1200 yılında Moskova

⁴ Rus köylüsü.

nehri kenarında küçük bir köy iken Dolgorokiy hanedanından I. İgor tarafından Rusya'ya başkent olarak inşa edilmiştir. Slav prenslerinin daha önce Kiev ve Vladimir şehirlerinde yaşadığı, Hristiyanlığın da bu şehirlerde kabul edildiği ve daha sonra başkentin Moskova taşındığı not edilir. Moskova'yı bir süre Tatarlar ve Timurleng istila etmiştir. 1536 senesinde çıkan büyük yangında Moskova şehrinin büyük kısmı yanmış, on binlerce kişi ölmüştür. 1676 senesinde de büyük bir yangın yaşayan Moskova yine tahrip olmuştur. Napolyon'un 1812'deki Moskova kuşatması sırasında da yıkılıp yağmalanan kent tekrar imar edilmiştir (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 351). Mayıs ayının dördüncü gününde Kremlin sarayını gezmek için seyyah arkadaşlar sözleşirler. Kremlin'in Türkçeye "iç kale" olarak çevrildiğini söyleyen anlatıcı, mimari özellikleri hakkında geniş bilgiler verir. Napolyon ordusunun Moskova'yı kuşattığı sırada Kremlin'e büyük hayranlıkla baktığını ve buranın Asya mimari özelliklerini yansıttığını vurgular. Seyyah arkadaşların Kremlin sarayını bir gün içinde gezmeye zamanları olmaz. Rusların Kremlin'e bir kutsiyet atfettiğini aktaran Suphi, Romalılar için Capitol, Yunanlılar için Acropol ne ise; Ruslar için Kremlin de odur, der (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 355). Hicabi, Almanca yazılmış olan bir seyahatnamede, Moskova'da pek çok tarihi yapının olduğunu hatırlatır. Buradan Hicabi'nin Almanca yazılmış bir seyahatnameyi referans olarak kullandığına tanık oluyoruz. Romancının Rusya'ya seyahat etmediği düşünüldüğünde, Batı dillerinde yazılmış seyahatname örneklerinden yararlandığını savunabiliriz. Romandaki kimi şarkiyatçı klişe ve yaklaşımlar, referans alınan kaynaklardan kaynaklanmaktadır. Anlatıcı, Napolyon'un Moskova'ya girdiğini ve Kremlin sarayından şehri temaşa ettiğini belirtir. Genç gezginler, Redemptuer Kilisesi, Granovitaya Palata sarayı, Malos Dovriç Sarayı, Uspensky Sobor Kilisesi, Arhenengiersky Sobor Kilisesi, Sinodalniy Patrikhanesi, Sinodalniy Patrikhanesinin zengin kütüphanesi, Senato, İmparatorluk Hazinesi, İvan Veliky Kulesini ziyaret ederler. Sayılan yerlerin mimari ve kültürel özellikleri anlatılır. Seyyah arkadaşların gezdikleri Taç Salonuyla Rus hükümdarı ve onların taç ve saltanatlarından söz edilir. Rus hükümdarların kıyafetlerinin sergilendiği salonlar gezilir. Seyyahlar gezdikleri yerlerin resimlerini yaparlar. Bu tutumun henüz fotoğraf makinesinin icadı yıllarında gerçekleşmesi ve önceki dönemde seyyahların seyahatlerini görselleştirmek için böyle bir yöntem kullandıklarından kaynaklandığı öne sürülebilir. Seyyah arkadaşlar, Kremlin sarayına birkaç gününü ayırdıktan sonra Kızıl Meydan'daki tarihi yapıları ziyaret ederler. Bunlar içinde Saint Basil Kilisesi ve İverskaya Vorota Kilisesi vardır. Ayrıca Suphi'nin isteğiyle romanda adı verilmeyen bir Tatar camisini ziyaret ederler. Yine Moskova'da Donskoy ve Simonov manastırları ile üniversite ziyaret edilir. Anlatıcının verdiği bilgiye göre, Üniversite 1775 yılında Elizabeth tarafından kurulmuş olup okulun hâlihazırda 900 öğrencisi vardır. Burada kullanılan bilimsel araç ve gereçler gezginlerin hayranlığını uyandırır. Gezin arkadaşlar, Moskova'da son olarak çarşığı ve Petrowski

Sarayı bahçesini dolaşırlar. Bundan sonra yolculuklarını trenle St. Petersburg'a yaparlar. Moskova gezisi sırasında, Prenses tarafından kendilerini ağırlayıp gezdirmekle görevlendirilen rehberler daima yanlarında bulunur.

5. St Petersburg ve Seyahatin Sona Ermesi

St. Petersburg-Moskova seferini yapan trenin dünyanın en iyi ve rahat trenlerinden olduğunu aktaran anlatıcı, genç seyyahların ikinci sınıftan 13 rublelik biletler aldığını vurgular. Suphi, Hicabi ve Miss Haft St. Petersburg'da ilk olarak Prospect Nevsky caddesini görürler. Buradaki istasyonda trenden inerler. Romanda St. Petersburg'tan yeni başkent olarak söz edilir (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 380). Voznesensky ve Gorohovaya caddelerinin Prospect Nevsky'ye yaklaşan bir büyüklükte olduğu belirtilse de Nevsky caddesinin kozmopolit yapısı dikkate sunulur. Buranın Paris'in Champs-Élysées'si kadar süslü olduğu vurgulanır. Kozmopolit yapı bakımından İstanbul-Beyoğlu'nu da zikreden anlatıcı, seyyahların şehre gündüz varmasını şehrin temaşası açısından bir fırsat olarak değerlendirilir. Anlatıcı Büyük Petro'nun gayret ve inadıyla St Petersburg'un Avrupa'da emsiline rastlanılmayan bir kent haline geldiğini; şehirdeki nehirler üzerinde 137 köprü bulunduğunu, 1703'te bataklıktan ibaret olan düzlüğün bugün için (1867) mamur bir kent olduğunu vurgular (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 390). Şehrin tarihi konusunda önemli ayrıntılara yer verilen romanda, Kronştadt kalesinden söz edilir. Şehirde, Kış Sarayı, Kütüphane, Borsa, Üniversite ve Güzel Sanatlar Okulu gibi kurumları kurduran Büyük Petro, Rus asilzadelerine St Petersburg'ta birer ev yapma zorunluluğu getirir. Romancı, 1867 yılı için şehirde 600 bin kişinin yaşadığını, 147 Ortodoks kilisesinin bulunduğunu, 10 saray, 16 hastane ve 137 köprü bulunduğunu ifade eder. Seyyah arkadaşlar St Petersburg'ta bulundukları sırada ziyaret ettikleri yerler şunlardır: Büyük Petro Heykeli, Prospect Nevski caddesindeki Kazan Meryemi Kilisesi, Saint Petros ve Saint Pavlos Kilisesi ve buradaki kale, Saint İsak Kilisesi, Saint Alexander Nevsky Kilisesi ve buradaki 10 bin ciltlik kütüphane, Katolik Kilisesi, St. Petersburg Kış Sarayı, İmparatorluk kütüphanesi (Romanda bu kütüphanede bir milyon kitabın bulunduğu ifade edilir; anlatıcı kütüphaneye ilişkin önemli bibliyografik bilgiler sunar), Alexander Tiyatrosu, I. Petro'nun evi, Yaz Sarayı, Ivan Krylov'un heykeli, Valtan tarafından yapılan Neva nehri demir parmaklıkları, Arhangel Saint Mihail Sarayı, Mühendishane Mektebi, Hermitage Kütüphanesi (Bu kütüphanenin tanıtımını arkadaşlarına Miss Haft yapar, bilgileri okuduğu bir kitaba dayandırır), Güzel Sanatlar Mektebi, İlimler Akademisi, Tsarskoie-Selo Kronştadt ve Pavlovski mahalleleri, Polkova Rasathanesi, Tsarskoie-Selo Sarayı, Çarskoye Selo bahçeleri ve buradaki Türk köşkü, Kronştadt Tersanesi ve Limanı. Bütün bu yapıların mimari ve teknik özellikleri tafsilatıyla birlikte verilir. Rus donanma ve denizciliğinden övgüyle söz edilir.

Romana yansıyan önemli ayrıntılardan biri de St. Petersburg gezisi sırasında Rus fabl yazarı Ivan Krylov ve sanatıdır. Miss Haft'ın değerlendirmesiyle romanda söz konusu edilen Krylov, eserlerinin yalnızca kendi malı olmadığı; çoğunun Latin ve Yunan dillerinden tercüme olduğu ifade edilir. Dolayısıyla Türk romanında sözü geçen ilk Rus yazarın Ivan Krylov olduğunu belirtmemiz gerekir (Ahmet Mithat Efendi 2000a: 435). Ayrıca yine romanda Hermitage Kütüphanesi tanıtılırken Şarbatov adındaki bir tarihçiden söz edilir; onun kitap koleksiyonunun bu kitaplığa kazandırıldığı belirtilir.

Şüphesiz ki romanın önemli bir bölümünün St Petersburg'a ayrılması dikkat çektiği gibi şehrin önemli bir monografisidir ve önemli ayrıntılar içerir. Romancı o derece ayrıntılara girer ki Çar I. Petro'nun heykelinin Etienne Maurice Falconet tarafından yapıldığını ve at üstündeki kaidesinin sağ elinin ileriye doğru uzatılmış olduğunu dahi not eder.

Genç seyyah arkadaşlar, Moskova ve St Petersburg'dan sonra kuzeye olan yolculuklarını sürdürürler. Neva ve Svir nehirleri geçilir. Onega ve Ladoga göllerinde gemiyle seyahat edilir. Arhangelsk ve Kolguev adalarını da ziyaret eden seyyahlar Rusya sınırlarından çıkarak İskandinav yarımadasında gezilerini sürdürürler. Daha sonra İngiltere'yi ve Miss Haft'ın halasını ziyaret eden genç seyyahlar İstanbul'a dönerler. Miss Haft ile Suphi evlenir; roman mutlu sonla biter.

6. Sonuç ve Öneriler

Acayîb-i Âlem romanı Türk edebiyatının Tanzimat döneminde yer alan ve döneminin karakteristik özelliklerini yansıtan bir seyahat romanıdır. Neredeyse üç yüzyıl boyunca aralıksız savaşan iki topluma barışçıl bir tez olarak sunulan bu romanda, Rus coğrafyası hakkında önemli ayrıntılar vardır. Büyük ölçüde dönemin Almanca ve Fransızca seyahat rehberleri ve tarih kitaplarına dayanılarak meydana getirilmiş olan *Acayîb-i Âlem* romanı, dil ve düşünce ortamı sebebiyle Rus ve Osmanlı devletleri arasında barış tesis edilmesi bakımından önemli tezler içerdiği düşünülmektedir. Özellikle de Ahmet Mithat Efendi'nin Rusya'yı Türk okurlarına tanıtmaya gayreti sebebiyle iki Osmanlı gencini Rus coğrafyasına seyahat ettirerek kültürel temasta bulunmalarını sağlama ve görgülerini artırma gayreti, romanı öncü bir eser konumuna yükseltir. "Emperyalizm"e karşı olduğunu bildiren roman kahramanları, bir anlamda uluslararası barışçıl toplum ve kuruluşların tesisi noktasında fikirler öne sürmüşler, yeri geldikçe Avrupa'daki politik konularda görüş alış-verişinde bulunmuşlardır. Toplamların kaynaşması açısından romanda kurgulanan Rusya seyahati başlı başına bir tezdır. Seyyah arkadaşların Rusya'da bulundukları süre boyunca büyük bir ta'zim ve misafirperverlikle karşılandıkları romanda sık sık dile getirilir. Romanın

dönemin Türk toplumundaki olumsuz Rus algısının değişmesi bakımından önemli etkileri olduğu düşünülmektedir. Romanın İngiliz kahramanının mektuplaşmalarından öğrendiğimiz Avrupa'daki Türk ve Rus algısı, tamamen şarkiyatçı klişeler ve ayrımcı bir dil doğrultusunda şekillenmektedir. Romanın Türk ve Rus kahramanları, bu algının doğru olmadığını gösteren tutum ve davranışlar sergilerler. Eserin yazılma aşamasında başvuru kaynağı olarak kullanılan Almanca ve Fransızca seyahat rehberlerinden sızan oryantalist klişe ve söylemlerin romanın düşünce ortamına az da olsa etkisinin olduğunu da belirtmek gerekir. Bu tür etkiler ayıklandığında romanın kendi dönemi için son derece ileri, barışçıl ve hümanist yaklaşımlarla yazıldığı tespit edilecektir. 19. yüzyılda Türk toplumundaki Rus algısını araştırmak isteyen bir araştırmacının bu romana başvurması gerekmektedir. Türkçe bilmeyen araştırmacı ve okurlar için Romanın Rusçaya çevrilmesi Rus-Türk ortak kültür ve medeniyetine katkıları olacağı düşünülmektedir.

7. Kaynaklar

- AHMET MİTHAT EFENDİ (2000a), *Henüz 17 Yasında, Acâyib-i Âlem, Dürdane Hanım*, Haz. Nuri Sağlam, Kâzım Yetis, M. Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- AYKUT (2006), Altan, "Türkiye'de Rus Dili ve Edebiyatı Çalışmaları Rus Edebiyatından Çeviriler (1884-1940) ve Rusça Öğrenimi (1883-2006)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.46, Ankara
- ENGİNÜN (2006), İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- FAROQHI (1998), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- FINN, Robert P. (1984), *Türk Romanı (İlk Dönem 1872-1900)*, Bilgi Yayınevi, Ankara
- GÖÇEK (1999), Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ayraç Yayınları Ankara
- KEFELİ (2006), Emel, "Ahmet Mithat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası",
- Nüket Esen- Erol Köroğlu (Haz.), *Merhaba Ey Muharrir* (ss.217-230), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
- KOLCU (1999), Ali İhsan, *Tercüme Şiirler Antolojisi (1859-1901)*, İstanbul: Gündoğan Yayınları
- KORKMAZ (2010), Ferhat, "Ahmet Mithat Efendi'nin Romanları ve Romancılığı (1874-1884)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi: Diyarbakır
- MILLER (1913), William, *The Otoman Empire 1801-1913*, Cambridge University Press, Cambridge
- OKAY (1975), Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara

- ÖZÖN (1985), Mustafa Nihat, *Türkçede Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul
- PIRENNE (1951), Jacques, *Büyük Dünya Tarihi C.2*, Çev. Nihal Önal-Beslan Cankat, Meydan Yayınları, İstanbul
- PIRENNE (2009), Henri, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul
- UÇ (2000), Himmet, *Ahmet Mithat San'at ve Edebiyatı*, Bizim Büro Basımevi, Ankara
- UĞURCAN, Sema (2007), "Yola Çıkmadan -Yol Esnasında- Döndükten Sonra - Ahmed Midhat Efendi'nin Romancılığında Bilgi, Hayal ve Tecrübe'nin Rolü" Haz. Mustafa Armağan, *Ahmet Midhat Efendi Kitabı* (ss. 139-154), Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul
- US (1955), Hakkı Tarık, *Bir Jübilenin İntibaları: Ahmed Mithat'ı Anıyoruz*, Vakıf Yayınları, İstanbul